

ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΔΥΣΑΝΑΓΝΩΣΤΟΣ

Ἐν τῇ σειρᾷ τῶν συμβολῶν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς πόλεως Σόφιας, τῇ ἐκδιδομένῃ ὑπὸ Βουλγάρων ἱστορικῶν καὶ ἀρχαιολόγων, ἐδημοσιεύθη λαμπρὰ μελέτη περὶ τοῦ ἐν Σόφια ναοῦ τοῦ ἁγίου Γεωργίου, ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Bogdan Filov¹.

Ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Γεωργίου εἶναι περιφερὲς οἰκοδόμημα, ἔχον μέγαν ἐν τῷ μέσῳ τροῦλλον μετὰ κογχῶν πέριξ, ἀνάλογον περιπυτῶν πρὸς τὸν ἐν Θεσσαλονίκῃ ναὸν τοῦ αὐτοῦ ἁγίου. Τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο ἦτο ἀρχικῶς ῥωμαϊκὸν βαλανεῖον, ἀνεγερθὲν πιθανῶς κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ τρίτου μ. Χ. αἰῶνος δι' ὀπτοπλίνθων, ὡς βαλανεῖον δ' ἐχρησιμοποιήθη κατὰ τὸν τρίτον καὶ τέταρτον αἰῶνα. Κατὰ τὴν ἐπιδρομὴν τῶν Οὐννων ἐν ἔτει 447, ὁπότε ἡ Σερδικὴ (σημερινὴ Σόφια)² κατελήφθη καὶ κατεστράφη ὑπ' αὐτῶν, ὑπέστη καὶ τὸ βαλανεῖον μεγάλας ζημίας. Βραδύτερον, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ πέμπτου αἰῶνος, ἐπισκευασθὲν, ἐχρησιμοποιήθη ὡς βαπτιστήριον. Εἰς ναὸν μετεβλήθη πολὺν βραδύτερον, πιθανώτατα κατὰ τὸν ἐνδέκατον αἰῶνα, τότε δὲ τὸ πρῶτον διεκοσμήθη διὰ τοιχογραφιῶν. Αἱ τοιχογραφίαι αὗται, μεταξὺ τῶν παραθύρων, εἰκονίζουσι δεκαεὶ προφήτας, ἐξ ὧν κάλλιον διατηρεῖται ὁ προφήτης Ἰωάννης, καὶ ἔφερον ἑλληνικὰς ἐπιγραφάς. Ἄλλαι μεταγενέστεραι τοιχογραφίαι, ὑπεράνω τῶν παραθύρων, εἰκονίζουσιν εἴκοσι δύο προφήτας καὶ διατηροῦνται εἰς καλὴν κατάστασιν. Αἱ τοιχογραφίαι αὗται φέρουσι βουλγαρικὰς ἐπιγραφὰς καὶ ἀνήκουσι πιθανῶς εἰς τὸ τέλος τοῦ δεκάτου τετάτου αἰῶνος. Τελευταῖαι κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν εἶναι ἄλλαι τοιχογραφίαι, εἰς τὸ κατώτερον τμήμα τοῦ ναοῦ, φέρουσαι ἑλληνικὰς ἐπιγραφὰς καὶ ἀνήκουσαι πιθανώτατα εἰς τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα. Αὗται εἶναι αἱ ἐξῆς. Ὁ Χριστὸς εὐλογῶν, ὁ ἰδρυτῆς φέρων ὁμοίωμα τοῦ ναοῦ, ὁ ἅγιος Γεώργιος (;) πέντε ἄλλοι ἅγιοι ἱστάμενοι, οἱ τέσσαρες Εὐαγγελισταί, ἡ Γέννησις καὶ ἡ Βάπτισις τοῦ Χριστοῦ,

¹ Τεύχος VII, σελ. 80 μετὰ 12 πινάκων καὶ 40 ἐν τῷ κειμένῳ εἰκόνων. Σόφια 1933.

² Ἡ Σόφια κατέχει τὴν θέσιν ἀρχαίας πόλεως τῆς θρακικῆς φυλῆς τῶν Σέρδων. Ἡ πόλις αὕτη κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ῥωμαϊκῆς κυριαρχίας ἀπετέλει τὸ κέντρον, ἐξ οὗ διήρχετο ἡ μεγάλη ὁδὸς ἀπὸ τοῦ Singidunum (Βελιγραδίον) πρὸς τὸ Βυζάντιον καὶ ἡ ἐτέρα μεγάλη ὁδὸς ἀπὸ τοῦ Δυρραχίου πρὸς τὸν Δούναβιν. Ὑπὸ τοῦ Τραϊανοῦ ἔλαβεν ἡ πόλις τὸ ὄνομα Ulpia Serdica καὶ ὑπὸ τοῦ Διοκλητιανοῦ ἐγένετο πρωτεύουσα τῆς Κάτω Δακίας (Dacia inferior). Ἐπὶ τῶν χρόνων Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου καὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ, ἡ πόλις ἔφθασεν εἰς μεγάλην ἀκμὴν καὶ λαμπρότητα καὶ ἐν αὐτῇ συνήλθεν ἡ ἐκκλησιαστικὴ Σύνοδος τοῦ 344. Ὑπὸ τῶν Βουλγάρων μετονομάσθη Stredetz καὶ τὸ ὄνομα τοῦτο ἐξελληνίσθη ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν εἰς Τριαδίτζα.

ἢ Ὑλαπαντή, ἢ Ἀνάληψις καὶ ἡ Μεταμόρφωσις, ἢ Ἀνάστασις τοῦ Λαζάρου καὶ ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου.

Εἰς τὰς τοιχογραφίας ταύτας ἀνήκει μακρὰ ἐπιγραφή, γεγραμμένη διὰ χρώματος ἐπὶ τοῦ κονιάματος, κάτωθεν τῶν παραθύρων καὶ περιθέουσα κύκλῳ τὸν τοῖχον. Τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης δημοσιεύει πανομοιότυπον ὁ Filon ἐν σελ. 60 τῆς μονογραφίας αὐτοῦ, ὅπερ ἀναδημοσιεύεται καὶ ἐνταῦθα.

CΕΠΙΤΥΠΘ·Ω' ζωγραφὸν ὄρθρον ἐ...
 ΛΕΙΟΝΗΓ·Θ ΧΡΩΜΑΤΑΤΑΘΧΘ·ΔΕΤΗΕΛΙΘ·ΠΡΩΘΕΙ
 ΕΣΚΙΑΣΕΠΟΛΛΥ... ΕΠΙΣΚΟΠΩΔΕ
 ΠΙΣΤΩ ΧΗΤΗΕΧΡΟΦΥΠΟΘ·Θ·ΣΙΡΟΝ ΤΕΦΦΛΟΚΑΙ
 ΝΘΝΔΙΑΡ..... ΒΛΟ·ΜΗΦ
 ΑΓΙΛΒΤΑΤΘΕΙΤΥΠ·ΘΚΟΥΜΝΕΟΥΡΓΟΚΥΜΗΤΕΙΚΟΝ
 ΤΗΛΙΓΡΩΤΙΤ·ΔΟΞΓΡΑΦ·ΚΑΙΤΕΕΛΗΝΗΡΟΥΕΓΡΑΦ·
 ΑΡΧΑΓΕΛΕΔΕΥΡΦ.....

Ἡ ἐν τῷ ναῷ τοῦ ἁγίου Γεωργίου τῆς Σόφιας ἐπιγραφή.

Ἡ ἐπιγραφή ἔχει πολλὰς βραχυγραφίας, συντημήσεις λέξεων καὶ χάσματα, ἐντεῦθεν δὲ καθίσταται δυσχερεστάτη ἢ ἀνάγνωσις αὐτῆς. Ὁ Filon ἀνέγνω τὰς ἐξῆς λέξεις: *τύπους... ζωγράφου ναοῦ πρὸς... τοῦ χρώματος... ἐπισκόπου... προσκυνητῆς*; *εἰκόν(ων)*; ... καὶ *τ(ήν) σελήνην παρθέν(ον) (συν-έγραφ(εν); ἀρχάγγελ(οι);...*

Ἐπιχειρήσας τὴν ἀνάγνωσιν τῆς ἐπιγραφῆς¹, παρετήρησα ὅτι αὕτη χωρί-

¹ Τὸν καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Μ. Λάσκαριν, ὅστις ἐπέστησε τὴν προσοχὴν μου ἐπὶ τῆς δυσαναγνώστου ταύτης ἐπιγραφῆς, εὐχαριστῶ καὶ ἐνταῦθα θερμοτάτα.

ζεται εις τμήματα διὰ στιγμῶν, ἐντεῦθεν δὲ διέγνων ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι ἔμμετρος, διότι, ὡς γνωστόν, εἰς τὰς βυζαντιακὰς ἔμμετρος ἐπιγραφὰς συνήθως οἱ στίχοι χωρίζονται διὰ στιγμῶν ἢ διὰ καμπύλων κεραιῶν. Ἐκ τῆς παρατηρήσεως ταύτης ὁρμώμενος, εὗρον ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ ἀποτελεῖται ἐκ στίχων τριμέτρων ἰαμβικῶν δωδεκασυλλάβων. Τρεῖς ἐκ τῶν στίχων τούτων κατώρθωσα νὰ ἀναγνώσω πλήρεις. Εἶναι οἱ ἐν τῇ ἕκτῃ καὶ τῇ ἑβδόμῃ σειρᾷ τοῦ πανομοιότυπου τῆς ἐπιγραφῆς, οἵτινες ἔχουσι, κατὰ τὴν ἀνάγνωσίν μου, ὡς ἑξῆς:

*Ὁδοῦν νεουργ(εῖ) προσκυνη(ὰς) εἰκόν(ας)
τ(ὸν) Ἥλι(ον) πρώτιστα τ(ῆς) δόξ(ης) γράφ(ων)
καὶ τ(ὴν) Σελήνην Παρθ(έ)ν(ον) συνεγράφων.*

Ἥλιον τῆς δόξης ὀνομάζει ὁ συνθέσας τὸ ἐπίγραμμα, τὸν Χριστόν, Σελήνην δὲ Παρθένον τὴν Θεοτόκον. Ἐν τῷ τρίτῳ στίχῳ ἐτέθη συνεγράφων ἀντὶ συγγραφῶν, ὅπως σχηματισθῆ ὁ στίχος κανονικῶς δωδεκασύλλαβος, ἴσως ὅμως ἐτέθη καὶ ἀντὶ *συνεγγράφων*. Ἐν τῇ ἐπομένῃ ὀγδόῃ σειρᾷ τοῦ πανομοιότυπου ἀναγινώσκω τὸν ἑλλιπῆ στίχον *ἀρχαγγέλ(ους) τε δεύτ(ε)ρον φ...* Τὸ γράμμα φ εἶναι πιθανώτατα τὸ ἀρχικὸν τῆς λέξεως *φρουρούς*, οὕτω δ' ἔχομεν δέκα συλλαβάς, ὑπολειπομένων δύο πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ στίχου. Ταύτας δυνάμεθα, κατὰ τὴν πιθανωτάτην ἐκδοχὴν, ν' ἀποκαταστήσωμεν διὰ τῆς λέξεως *Θρόνου*. Κατὰ ταῦτα ὁ στίχος ἀναγινώσκεται: *ἀρχαγγέλους τε δεύτερον φ[ρουροὺς θρόνου]*.

Τοὺς ἄλλους στίχους τῆς ἐπιγραφῆς δυστυχῶς, ἔνεκα τῶν ἀνωμάλων βραχυγραφῶν, συντμήσεων τῶν λέξεων καὶ τῶν χασμάτων, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ συμπληρώσω μετ' ἀσφαλείας. Ἐν τῇ πρώτῃ σειρᾷ τοῦ πανομοιότυπου τῆς ἐπιγραφῆς, ἐν ἀρχῇ, ἀναγινώσκω τὰς λέξεις *σεπτὸς τύπος*, αἵτινες, ὡς ἐκ τῆς ἀκολουθούσης στιγμῆς φαίνεται, ἀποτελοῦσι τὸ τέλος στίχου, οὗ ἑλλείπουσιν αἱ πρώται ὀκτὼ συλλαβαί. Ὁ ἐπόμενος στίχος ἄρχεται διὰ τοῦ γράμματος ω, ὅπερ, ὡς ἐκ τῆς ἀνωθεν αὐτοῦ κεραιᾶς βραχυγραφίας δηλοῦται, ἀποτελεῖ αὐτοτελῆ λέξιν, πιθανώτατα ὡς. Μετ' αὐτὸ ὑπάρχει χάσμα δώδεκα γραμμάτων.

Μετὰ τὸ χάσμα τοῦτο ἀναγινώσκω τὰς λέξεις: *ζωγράφου ναοῦ πρὸς ε...* Τὸ ἐν τέλει γράμμα εἶναι πιθανῶς τὸ ἀρχικὸν τῆς λέξεως *εδλογίαν*, τῆς ὁποίας τὰ δύο τελευταῖα γράμματα *αν* ὑπάρχουσιν ἐν ἀρχῇ τῆς ἐπομένης δευτέρας σειρᾶς τοῦ πανομοιότυπου (τὸ πρῶτον ἕξ αὐτῶν εἶναι ἀσφαλῶς α, οὗ ἑλλείπει ἢ μέση κεραιὰ καὶ ὄχι λ) οὕτω δ' ἔχομεν δέκα συλλαβάς, ὑπολειπομένων δύο πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ στίχου.

Ἐν τῇ δευτέρῃ σειρᾷ τοῦ πανομοιότυπου τῆς ἐπιγραφῆς, καίτοι δὲν ὑπάρχουσι χάσματα, εἶναι ὅμως λίαν δυσχερὴς ἡ συμπλήρωσις τῶν στίχων, διὰ τὴν ἀνωμαλίαν τῶν βραχυγραφῶν. Ἀσφαλῶς ἀναγινώσκω τὰς λέξεις:

τοῦ *χωρομά(ων) ἄνθους*, αἵτινες, ὡς ἐκ τῆς ἀκολουθοῦσης στιγμῆς, ἀποτελοῦσι τὸ τέλος στίχου, οὗ ἔλλείπουν αἱ πρῶται ἕξ συλλαβαί. Μετ' αὐτοὺς ἀναγινώσκειται: *δὲ τ(ήν) νέαν οὐ προ(ός)*; Ἄλλ' ἐνταῦθα ὑπάρχει καὶ ἄλλη ἀνωμαλία, διότι αἱ λέξεις αὗται εὐρίσκονται μεταξύ δύο στιγμῶν, δὲν εἶναι ὁμοῦ δυνατὸν ν' ἀποτελέσωσι στίχον. Καὶ ἐνούμεναι μετὰ τῶν προηγουμένων, πάλιν δὲν παρέχουσι πιθανότητα ὅτι ἀποτελοῦσι στίχον, διότι οὐδεμία σαφῆς ἔννοια δύναται νὰ ἐξαχθῇ.

Ἐν τέλει τῆς αὐτῆς σειρᾶς ἀναγινώσκω τὴν λέξιν: *γηρώσει*¹, ἣτις μετὰ τῶν ἐν ἀρχῇ τῆς ἐπομένης τρίτης σειρᾶς: *ἐσκίασε πολλῇ*, ἀποτελοῦσι στίχον, οὗ ἔλλείπουν αἱ τρεῖς τελευταῖαι συλλαβαί.

Ἐν τῇ αὐτῇ τρίτῃ σειρᾷ τοῦ πανομοιοτύπου τῆς ἐπιγραφῆς ἀναγινώσκω: *ἐπισκόπου δε*. Ἡ δευτέρα ἑλλειπῆς λέξις δύναται νὰ συμπληρωθῇ, κατὰ τὴν πιθανωτάτην ἐκδοχὴν, *δέ(ησις)*. Αἱ δύο αὗται λέξεις ἀποτελοῦσι πιθανώτατα ἀρχὴν στίχου, οὗ ἔλλείπουν πέντε συλλαβαί. Τὰς συλλαβὰς ταύτας δυνάμεθα νὰ συμπληρώσωμεν διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἐπισκόπου, ὡς ἐπὶ παραδείγματι *Ἀθανασίου, Ἰερεμίου, Ἰεροθέου* ἢ ἄλλου τινὸς πεντασυλλάβου. Ἴσως ὁμοῦ πρὸ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἐπισκόπου, ὑπῆρχεν, ὡς συνήθως συμβαίνει, ἡ λέξις *ταπεινοῦ* ἢ *εὐτελοῦς* ὁπότε κατ' ἀνάγκην τὸ ὄνομα τοῦ ἐπισκόπου θὰ ἦτο δισύλλαβον, ὡς ἐπὶ παραδείγματι *Κοσμά, Λουκά, Νείλου, Παύλου*, ἢ ἄλλο τι τοιοῦτον.

Ἐνταῦθα δέον νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ἡ ὅλη ἐπιγραφή, ἣτις περιθέει τὸν τοῖχον εἰς μίαν μόνην σειράν, ἐν τῷ πανομοιοτύπῳ τοῦ *Filov* ἐχωρίσθη, κατ' ἀνάγκην, εἰς ὀκτὼ σειράς, ὅπως καταστῆ δυνατὴ ἡ ἀπεικόνισις αὐτῆς. Ἄλλ' ὡς ἐχωρίσθη δὲν ἐτηρήθη ἡ πραγματικὴ σειρὰ τῶν στίχων ἀρχὴν τῆς ἐπιγραφῆς εἰς ἑμὲ φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦσιν αἱ λέξεις: *ἐπισκόπου δέσις* κτλ., ὧν προηγεῖτο ἀσφαλῶς μικρὸς σταυρός, ὡς συμβαίνει εἰς πάσας σχεδὸν τὰς τοιαύτης φύσεως ἐπιγραφάς, ὅστις ὁμοῦ ἐγένετο ἐξίτηλος.

Ἐν τῇ τετάρτῃ σειρᾷ τοῦ πανομοιοτύπου τῆς ἐπιγραφῆς, καίτοι διασφύζονται πάντα τὰ γράμματα, ἔνεκα ὁμοῦ τῶν ἀνωμάτων βραχυγραφιῶν καὶ συντμήσεων τῶν λέξεων, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συμπληρωθῶσιν οἱ στίχοι μετ' ἀσφαλείας. Ἐν ἀρχῇ τῆς σειρᾶς ἀναγινώσκειται ἡ λέξις *πιστοῦ* (;) ἢ *πίστιν* (;) καὶ μετ' αὐτήν: *οὐχ' ἠτιησ(εν)* (;) ἢ *χρόνου φύ(σις)*; Ἐν τῇ σειρᾷ ταύτῃ δὲν χωρίζονται οἱ στίχοι διὰ στιγμῶν, ἕξ οὗ καθίσταται δυσχερὴς ἡ συμπλήρωσις αὐτῶν. Ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὰς πρώτας λέξεις ἀναγινώσκειται: *πόθ(ω) ἢ πόθ(ον) οἴτος* (;) *ιερόν* (;) *τρέφ(ει) ἢ τρέφ(ων) φλόγ(α)*. Τὰ τρία τελευταῖα γράμματα: *και* μετὰ τῶν πρώτων τῆς ἐπομένης σειρᾶς δύναται ἴσως ν' ἀναγνωσθῶσι *καινοῦν*. Μετ' αὐτὰ ὑπάρχουσι τέσσαρα ἄλλα γράμματα

¹ Ἡ λέξις *γήρωσις* ἀντὶ γῆρας, εἶναι ἐκ τῶν πλασθεισῶν κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους.

δι' ἄρ. καὶ ἔπεται μακρὸν χάσμα. Ἐν τέλει τῆς σειρᾶς ταύτης ἀναγινώσκεται ἡ λέξις: βλέπων ἢ βλέπεις. Τὸ ἐν τῷ πανομοιοτύπῳ C ἐν τῇ λέξει ταύτῃ εἶναι ε, οὐ ἐγένετο ἐξίτηλος ἢ μέση ὀρίζοντία κεραία. Μετ' αὐτὴν ὑπάρχει ἀρχὴ στίχου: μὴ φ. Τὸ γράμμα τοῦτο φ, ὡς δηλοῦται ἐκ τῶν δύο βραχυγραφικῶν σημείων ἅτινα ὑπάρχουσιν ἄνωθεν αὐτοῦ, ἀποτελεῖ αὐτοτελῆ λέξιν ἣτις δύναται ν' ἀναγνωσθῆ ἢ φέρων ἢ φῶς. Ἡ συνέχεια τοῦ στίχου εὑρηται ἐν τῇ ἐπομένῃ ἕκτῃ σειρᾷ τοῦ πανομοιοτύπου. Ἡ ἀνάγνωσις τῶν λέξεων μέχρι τοῦ διὰ στιγμῆς δηλουμένου τέλους τοῦ στίχου, δύναται νὰ εἶναι ἢ: ἄπιστ' ἄβ(α)τα τ(ῶν) θεί(ων) τύπ(ων) ἢ ἀπ(ο)στίλβ(ον)τα τ(ῶν) θεί(ων) τύπ(ων).

Ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς, καίτοι ἔλλιποῦς, καθίσταται φανερόν ὅτι ἐν αὐτῇ μνημονεύεται ἡ διακόσμησις τοῦ ναοῦ διὰ τοιχογραφιῶν ὑπὸ τινος ἐπισκόπου, οὗ δὲν περιεσώθη τὸ ὄνομα. Εἶναι δ' ἡ ἐπιγραφή αὕτη χαρακτηριστικὴ διὰ τὸ πλῆθος καὶ τὴν ποικιλίαν τῶν βραχυγραφιῶν καὶ συντιμήσεων τῶν λέξεων, αἵτινες καθιστῶσι δυσχερεστάτην τὴν ἀνάγνωσιν αὐτῆς.

Ἐπιγραφαὶ ἐπὶ κονιαμάτων διὰ χρώματος γεγραμμέναι εἰς ναοὺς τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, κυρίως ἀπὸ τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν, ἔχουσι μέχρι τοῦδε δημοσιευθῆ πολυάριθμοι, ἀλλὰ δυστυχῶς ὀλίγοι ἔξ αὐτῶν ἀπεικονίσθησαν, διὰ νὰ δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν ποῖοι κανόνες ἐτηροῦντο εἰς τὰς βραχυγραφίας καὶ τὰς συντιμήσεις τῶν λέξεων. Εἶναι ἄλλως τε φανερόν ὅτι δὲν ἐτηροῦντο πάντοτε οἱ αὐτοὶ κανόνες, διὰ νὰ δυνάμεθα διὰ τῆς συγκρίσεως τῶν ἐπιγραφῶν νὰ καταλήξωμεν εἰς θετικὰ πορίσματα. Διὰ τοῦτο ἡ ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Γεωργίου τῆς Σόφιας, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ συμπληρωθῆ μετ' ἀσφαλείας.

ΚΩΝΣΤ. Μ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ